

**ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ XI–XIII ст.
У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1830–1860-х рр.**

У статті розглядаються публікації 1830–1860-х рр., присвячені давньоукраїнським літописам XI–XIII ст. Автор аналізує творчий доробок українських науковців і їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

Ключові слова: літописи, літописання, літописознавство, історіографія.

В статье рассматриваются публикации 1830–1860-х гг., посвященные древнеукраинским летописям XI–XIII вв. Автор анализирует творческую работу украинских учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

Ключевые слова: летописи, летописание, летописеведение, историография.

The article reviews the publications of 1830–1860-s years, dedicated to Old Ukrainian chronicles of XI–XIII-th centuries. The author analyses creative work of Ukrainian scientists and their achievements in the field of native study of chronicles.

Keywords: chronicles, chronicle-writing, historiography.

Літописи XI–XIII ст. є основним джерелом української середньовічної історії зазначеного періоду, що найбільш широко й повно відображають явища політичного, економічного, соціального та культурного життя. Таке значення цих історико-літературних творів постійно викликає жвавий інтерес із боку вітчизняних науковців. На сьогодні маса досліджень, присвячених давньоукраїнському літописанню, потребує серйозного історіографічного опрацювання у формі синтетичної монографії або навчального посібника. Однак через величезний обсяг матеріалу для виконання цього надважкого завдання необхідно періодично робити огляди, які б висвітлювали вивчення давньоукраїнських літописів протягом окремих періодів вітчизняної історіографії.

Об'єктом запропонованого дослідження є доробок українських учених 30–60-х рр. XIX ст., присвячений давньоукраїнському літописанню. Аналіз стану вивчення теми засвідчує, що її окремі аспекти більшою або меншою мірою розглянуті у працях М.І. Марченка, П.Г. Маркова, М.П. Корпанюка, П.П. Толочка та ін.¹ Проте значна частина питань, до яких протягом 1830–1860-х рр. зверталися вітчизняні науковці у своїх студіях із давньоукраїнського літописання ще не потрапила в поле зору історіографів.

Захоплення рідною мовою, фольклором, етнографією, історією, а також кращими здобутками західноєвропейського письменства підготували ґрунт для виникнення й розвитку романтизму в українській культурі. У розумінні роман-

тиків саме історизм і народність склали фундамент національності. «Історичне минуле — різні доби його, — наголошував Д. Чижевський, — лише в світлі романтичного ставлення до минулого зробилися факторами національної свідомості. Тому студії минулого були за доби романтики складовою частиною національного руху... Народ та історія — основні теми української романтики — разом з тим — основні проблеми національного руху»².

Початок наукової критики вітчизняними науковцями давньоукраїнських літописів XI–XIII ст. хронологічно збігався зі становленням у 1830–1860-х рр. історичного джерелознавства й археографії, яке пов'язане з діяльністю Московського й Одеського історичних товариств, Київського тимчасового комітету для розшуку старожитностей і Київської археографічної комісії, котру було створено 1843 р. для розшуків, видання й дослідження історичних джерел. Згідно з романтичною ідеологією, «писання про рідну мову, історію й народні традиції, про «душу народу», її витoki, найвіддаленіші джерела й найзагальніший сенс стало патріотичним і національним обов'язком. Так само, як записування пісень, збирання пам'яток минувшини та досліді й публікації, присвячені утвердженню історичного й духовного родоvodu народу та його місця й ролі серед інших народів»³. Тому одним із чинників, що суттєво активізував вивчення тексту давньоукраїнських літописів, зокрема «Повісті временних літ», була полеміка між норманістами й антинорманістами.

1835 р. О.М. Бодяньський у «Сыне отечества и северном архиве» надрукував свою кандидатську дисертацію «О мнениях касательно происхождения Руси», написану під керівництвом відомого представника скептичної школи М.Т. Каченовського⁴. Перебуваючи під впливом свого вчителя, він не тільки заперечував Несторове авторство ПВЛ, а й узагалі переносив створення цієї пам'ятки на кінець XIII–XIV ст. На безпідставну думку О. Бодяньського, в перші століття після прийняття християнства для представників духовенства, що становили на той час основну масу освічених людей, потрібна була лише богослужбова література і навряд чи хто-небудь із них займався б зображенням політичної та соціально-економічної історії держави. Також, як намагався переконати читачів дисертант, для цієї мети була непридатною й тогочасна літературна мова. Тому, робить хибний висновок автор, «нет сомнения, что Нестор, черноризец Киевского монастыря... не мог составить летописи... От него и современников могли остаться нам одни только записки о делах, касающиеся собственно церкви, иерархии, управления епархий, жития святых, их чудес, учреждении монастырей, соборов, о небесных явлениях, засухе и т. п.»⁵. Найімовірніше, вважав дослідник, приписуваний Нестору літопис почав складати київський митрополит Кирило III (1243–1281), а завершив його митрополит Кипріан (1389–1406). Обидва ієрархи були високоосвіченими людьми. Перший випишував грецькі та слов'янські книги з Болгарії, а другий особисто їздив туди за ними. Складаючи літопис, вони черпали матеріал із грецьких хронік і місцевого фольклору. Загалом О. Бодяньський вважав ПВЛ малодостовірним джерелом⁶. Пізніше новгородські літописці, щоб піднести політичний престиж свого міста, довести давність його походження, змінили ряд повідомлень південноруського літопису.

На підставі аналізу звісток літописних джерел О. Бодяньський дійшов висновків, що варяги були не скандинавами, а слов'янами із західного узбережжя Балтійського моря, що руси — це тюркський народ, котрий мешкав на теренах Північного Причорномор'я і був пізніше асимільований слов'янами. Як справедливо зазначив М. Василенко, «многие из этих положений в настоящее время опровергнуты наукой, другие продолжают быть спорными»⁷.

Унаслідок ґрунтовного вивчення та тлумачення відповідних сторінок Іпатіївського, Лаврентіївського й Кенігзберзького списків ПВЛ у 1837 р. була створена полемічна розвідка М.О. Максимовича «Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским». У ній у контексті боротьби антинорманістів з норманістами науковець по-слідовно відстоює ідею слов'янства Русі.

На думку М. Максимовича, двохсоті'ятдесятирічна хронологічна дистанція, що відділяла ПВЛ від початку описаних подій, змусила Нестора не просто записати відомі йому сказання, а й викласти власні історичні погляди стосовно питання походження Русі. Як цілком справедливо вважає дослідник, співвіднесення у пам'ятці початку русі з її походом на Царгород у 866 р. свідчить про усвідомлення літописцем вітчизняної історії як невід'ємної частини все-світньої історії.

Одним із головних аргументів для норманістів були відомі літописні рядки: «Идоша за море к Варягомь к Руси, — сіце бо звахуть ты Варягы Русь, яко се друзии зовутся Свее, друзии же Урмане, Аньгляне, инии Готе, — тако и си»⁸. Категорично не погоджуючись з опонентами, М. Максимович стверджував, що дана розповідь зовсім не дає підстав ототожнювати Русь зі скандинавами. Саме таке тлумачення тексту ПВЛ одночасно позбавляло термін «варяги» етнічного змісту. Перейшовши до наступного речення — «Ркоша Русь Чюдь, Словенѣ, Кривичи и Всь...»⁹, текстолог вдало використав той факт, що в ряді списків слово «Русь» стоїть не тільки в давальному, а й у називному відмінку. А отже, Русь належала до числа племен, які запрошували Рюрика, або була посередником під час переговорів. Посилаючись на слова літописця «и от тех Варягъ прозвася Руская земля, новгородьци, ти суть людье ноугородьци от рода варяжьска, преже бо беша Словени»¹⁰, А. Шлецер намагався довести, ніби спочатку й до того ж протягом тривалого часу Руською землею називали лише Новгород. На думку ж М. Максимовича, наведена цитата швидше свідчить, що «Русская земля так прозвалась от тех, разумеется от Руссов; ибо от варягов она скорее прозвалась бы Варяжскою»¹¹. Науковець звернув увагу на те, що новгородський літописець під час зображення історичних подій другої половини XI–XII ст. майже завжди називає Руссю й Руською землею Середню Наддніпрянщину. Чимало згадок про діяльність Русі на півдні протягом IX–X ст. зустрічається і на сторінках ПВЛ. «Из всего сказанного, — загалом справедливо підсумовує дослідник, — видно, кажется, что землею Русскою называлась сначала Киевская и Полянская земля, а не Новгородская; ибо до завладения Олегом Киева, в Новгородской земле, по летописям не видно Руси»¹². Однак намагання М. Максимовича пояснити походження південної Русі простим

переходом слов'ян-русів на Наддніпрянщину разом з Аскольдом і Діром виглядають занадто наївними і вже на другу половину XIX ст. втратили своє наукове значення. Адже, як зазначає М.Ю. Брайчевський, «справжнє розв'язання проблеми про первинну Русь базується на використанні пізньоантичних та візантійських джерел»¹³, а також даних археології. Згідно з М. Максимовичем, слово «Русь» використовується Нестором у трьох значеннях. По-перше, як загальна назва всіх племен, котрі перебували у складі східнослов'янського племінного утворення; по-друге, як географічне найменування Київської держави і, нарешті, як ім'я окремого етносу в Середньому Подніпров'ї. Але при цьому, наголошує вчений, «Руссы и Варяги в наших летописях принимаются как два различные разноплеменные народа»¹⁴. Для підтвердження такого висновку він наводить кілька цитат із ПВЛ і Софійського Временника, де вищезгадані етноніми хоч і стоять поряд, проте позначають різні племена й народи.

У даній праці М. Максимович також рішуче заперечив погляди представників скептичної школи, котрі сумнівалися в автентичності ПВЛ, «Слова о полку Ігоревім» тощо й відносили їх створення на кінець XIII–XIV ст. Однак наведені ним контраргументи в цілому поступаються чіткій і логічно завершеній системі доказів його опонентів. Адже, не звертаючись за допомогою до дослідницьких методів філологічних наук, М. Максимович робить основний наголос на відсутності у суспільному середовищі другої половини XIII–XIV ст. відповідних мотивів і рівня професійної майстерності, необхідних для створення таких пам'яток. Та й «средство всеобщего подлога литературного для того времени есть совершенная невозможность и несообразность во всех отношениях — и целая система столь искусного вымысла стольких памятников в XIII или XIV веке была бы явлением гораздо более неизъяснимым и беспримерным, гораздо менее вероятным и возможным, чем действительное явление оных в своё подлинное время, до нашествия татарского!»¹⁵. Із погляду сучасної науки викликає серйозні застереження й висловлене в розвідці непохитне переконання в абсолютній достовірності ПВЛ як історичного джерела. До того ж, подібно до більшості сучасників, М. Максимович розглядав даний літопис не як зведення, а як єдиний історичний твір, який хоч і містить у своєму складі різноманітні джерела, проте належить перу одного автора. Через це його висновки, котрі постали внаслідок тлумачення матеріалів ПВЛ, не могли враховувати особливості редакторської обробки, якої зазнав текст Нестора в 1116 і 1118–1119 рр. Адже «противоречия различных частей летописи, написанных разными лицами, порождали противоречия во взглядах позднейших историков; ошибки киевских монахов XII в. порождали ошибки исследователей спустя восемь столетий. Сложность и запутанность текста нередко открывала дорогу тенденциозным толкованиям; недаром и норманисты и антинорманисты одинаково ссылались на летопись»¹⁶.

Познайомившись із рецензією М. Погодіна на свою працю, М. Максимович у відповіді ще раз переконує читачів: «Если же слова Нестора показывают только, что руссы были норманы или варяги; то из них не следует ещё, чтобы руссы были непременно скандинавы. Слова Нестора содержат в себе только

общее, родовое, а не видовое определение руссов, они показывают не племенное отличие, а только северное, прибалтийское местопребывание Руси»¹⁷. Тут же, загострюючи полеміку, вчений знову звинуватив А. Шлецера у приниженні вітчизняної історіографії і тенденційності, яка виявилась, зокрема, і в суб'єктивному підході до критики ПВЛ. Обстоюючи концепцію норманського походження Русі, А. Шлецер, на думку М. Максимовича, довільно й недбало поводився з текстом Несторового літопису. «Всё, что находил он в Несторе несогласным со своим личным мнением о Руси, — продовжував із помітним запалом Михайло Олександрович, — называл он глупыми вставками, дурацкими переделками и умышленными подделками позднейших переписчиков и продолжателей; а что у них же находил согласным с своим мнением, то включал в древний текст Нестора; да и самого летописателя нашего он обвинял в выдумках из патриотизма...»¹⁸. Однак слід відзначити, що, однозначно сприймаючи А. Шлецера як «лихого вотчима» «нашей исторической критики»¹⁹, М. Максимович цим самим заперечував позитивний внесок останнього в розвиток східнослов'янської наукової текстології.

Значну увагу тлумаченню тексту пам'яток давньоруського літописання, зокрема ПВЛ, приділив і М. Костомаров. У статті «Начало Руси» він подібно до більшості своїх колег намагався розв'язати проблему етногенезу за допомогою історичних, історико-географічних і лінгвістичних даних. Розглянувши літописну легенду про запрошення варягів, а також уривок, де розповідається про шлях «из Варяг в Грекы», вчений вирішив, що на Русі під варягами розуміли не якийсь окремих етнос, а «неопределенную массу народов»²⁰, які заселяли узбережжя Балтійського моря. Однак такі висновки не можуть не викликати заперечення, адже в іншому фрагменті ПВЛ, присвяченому народам, котрі мешкали на Балтійському узбережжі — поляки, пруси і чудь протиставляються варягам: «Ляхове же и Пруси и Чюдь присѣдять к морю Варяскому. По сему же морю сѣдять Варязи сѣмо къ вѣстоку до предѣла Симова, по тому же морю сѣдять къ западу до земли Агаляньски и до Волошьские»²¹. Далі, не помічаючи допущеної помилки, М. Костомаров стверджує, ніби вживання слова «варяги» в широкому значенні може розглядатися як один із доказів того, що давньоруські літописи були створені не раніше другої половини XI ст. На жаль, не виглядає переконливим дослідник і тоді, коли намагається довести, ніби літописець умістив русь до переліку варязьких племен «единственно для того, чтобы отличить от других варягов»²², які належали до північногерманських народів. А звідси, на думку М. Костомарова, випливає, що з точки зору автора ПВЛ запрошених князів із дружинами ніяк не можна шукати а ні серед скандинавів, а ні серед балтійських слов'ян, а слід шукати серед русі на Балтійському узбережжі. Зіставляючи свідчення писемних джерел, насамперед чергу німецьких хронік, із даними лінгвістики, вчений локалізує ареал розселення цієї русі, яку зараховує до литовців, правим рукавом річки Німану. «А как в известии XII века о событиях IX в., то есть в наших летописях, встречаем мы при исчислении народов, обитавших на балтийском или варяжском побережье, народ под названием русь, то, — підсумовує дослідник, —

естественно видеть в нём тот же самый народ, который на тех же местах упоминается под тем же именем, в других источниках»²³.

Відсутність жмуди у вміщеному до ПВЛ загального переліку литовських племен виступає для М. Костомарова доказом тотожності літописної русі з литовською руссю. Тому він пропонує під словом «русь» розглядати в наших літописах саме жмудь, оскільки литовська русь була, за його припущенням, частиною жмуди.

На думку М. Костомарова, ініціатива запрошення варягів могла належати найближчим сусідам литовців і латишів — кривичам. Щоб якось підперти цю надзвичайно хистку гіпотезу, вчений був змушений звернутися до такого непевного джерела, як Йоакимівський літопис, в автентичності якого він не сумнівався. Літописні рядки про те, що Рюрик залишив свою Батьківщину «попояша по собѣ всю Русь»²⁴, дослідник пояснює таким чином. По-перше, заплава Німану, яку населяли руси, була невеликою і через кліматичні особливості не мала сприятливих умов для постійної осілості. По-друге, інформація деяких давньоруських літописів про живучість язичницьких вірувань серед новгородців буцімто може свідчити про перевагу в цьому місті литовського елемента над слов'янським, оскільки литовці були завзятішими язичниками, ніж слов'яни.

Із погляду сучасної науки неспроможність наведених наївних і слабо обґрунтованих здогадок навряд чи може викликати якісь сумніви. На жаль, у даній розвідці М. Костомаров ішов не стільки від тексту першоджерел, зокрема ПВЛ, до узагальнень, скільки намагався використати будь-які підхожі матеріали для підкріплення своєї, можливо наперед заданої, екзотичної концепції.

Обстоюючи «жмудську» теорію, М. Костомаров змушений був часто вступати в полеміку з опонентами. Під час цих дискусій вченому знову й знову доводилося повертатися до тлумачення літописних текстів.

Так, у квітневому номері «Отечественных записок» за 1860 р. було опубліковано статтю Я. Грота «Литва или Скандинавия?». Її автор стверджував, ніби Нестор розумів під варягами виключно скандинавські народи. Адже літописні рядки «Ляхове же и Пруси и Чюдь присѣдять к морю Варяскому. По сему же морю сѣдять Варязи сѣмо къ востоку до предѣла Симова, по тому же морю сѣдять к западу до земли Агаляньски и до Волошьские»²⁵ свідчать, що літописець відрізняє перші три народи від варягів, оскільки не прикладає до них цей етнонім. Не погоджуючись із такою інтерпретацією, М. Костомаров розглядає слово «варяги» з процитованого запису як родове поняття, а «пруси» і «чудь» як видові. Підтвердженням цього, на його думку, є друге речення, з якого випливає, що «под именем варягов здесь разумеется вся масса жителей, которых жилища прилегали к бассейну упомянутого выше варяжского моря»²⁶. Заперечив дослідник і тезу опонента, за якою в устах Нестора слово «варяги» ще не набуло такого широкого й неясного значення, як це сталося згодом. Однак, визнаючи власне тлумачення ПВЛ єдино правильним, М. Костомаров у невиправдано категоричній формі повторює свій хибний висновок: «Отстраняя всякие предположения, остается непоколебимым одно: что по известиям нашей летописи, призваны были князья из варяг — т. е. с балтийского побережья, из народа,

називавшегося русь, который был не свеи, не урмяне, не англяне, не готы. Такой народ мы знаем на устье Немана; ergo — там, по всей вероятности, должна быть родина пришельцев, призванных славянами»²⁷.

У 1860 р. до полеміки з М. Костомаровим активно підключився й М. Погодін. Після відомого публічного диспуту, котрий відбувся 19 березня, останній в «Русской беседе» надрукував «Отложенное до печати дополнение к диспуту». На нього М. Костомаров відгукнувся «Последним словом г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей». Тут Микола Іванович спростував несправедливий закид опонента, ніби під усіма варягами він розуміє виключно литву. Дослідник наполягав на необхідності тлумачення відомих літописних рядків «идоша за море к Варягомъ к Руси — сіце бо звахуть ты Варягы Русь, яко се друзии зовутся Свее, друзии же Урмане, Ангыляне...»²⁸ таким чином: «пошли к прибалтийцам (варягам) Руси: так назывались эти прибалтийцы Русью, как другие прибалтийцы назывались шведами, англичанами и проч.»²⁹. Отже, в літописі під йменням русі виступає народ, який пізніше отримав назву жмудь. Далі, всупереч дійсності, М. Костомаров намагається довести, ніби під час укладання ПВЛ слово «варяги» вживалося лише в географічному, а не в етнографічному значенні. Через це в нього немає підстав вважати варягів, котрі діяли на Русі протягом ІХ — першої половини Х ст., скандинавами.

Загалом розглянуті спроби О. Бодяньського, М. Максимовича та М. Костомарова протиставити норманізму якісь власні конструкції виявилися, на жаль, невисокої наукової вартості. Оскільки, як справедливо зазначає М. Грушевський, «попадали в фальшиве положення всі, хто приймаючи легенду Повісті, збивав при тім норманізм: очевидно бо, що ся легенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманізму..., а усуваючи норманізм і зістаючися з легендою призвання варягів, автори всяких «балтійських», «литовських», «фінських» і ін. теорій повисали безнадійно в повітрі, й безрадне становище їх на полі реконструкції руської історії тільки вигідніше світло кидало на норманство, будь що будь оперте на безсумнівних фактах»³⁰. Усвідомивши пізніше слабкість багатьох своїх аргументів і положень, М. Костомаров був вимушений відмовитися від власної версії.

Коротеньку довідку про Нестора подав у «Истории древней русской словесности» М. Максимович. Учений наголосив, що, починаючи з ПВЛ, давньоруське літописання мало безперервний характер і згадав кількох літописців, зокрема Іоанна й Тимофія. У розділі «О языке церковно-словенском и его образователях» він зазначив, що «из Несторовой летописи нельзя извлечь ничего частного ни о русском, ни о церковно-словенском языках, ибо Нестор упоминает об них почти мимоходом...»³¹. За М. Максимовичем, під словами літописця «Словѣнескъ язык и Рускый одинъ» слід розуміти не мову, а етнос. Загалом же з контексту уривка, до складу якого входить наведена цитата, нібито впливає, що в І ст. н. е., коли апостол Павло проповідував у Іллірії, наші предки й дунайські слов'яни ще склали етнічну єдність.

У «Филологических письмах к М.П. Погодину» М.О. Максимович зробив успішну спробу лінгвістичного спростування погодінської гіпотези, за якою до

другої половини XIII ст. Київ і землі Середнього Подніпров'я населяли тільки великоросіяни, а українці прийшли сюди вже після татаро-монгольської навали з Прикарпаття³². Розглянувши ряд пам'яток XII ст., створених на півдні Київської Русі, зокрема ПВЛ і Київський літопис, М. Погодін намагався довести, ніби у своєму лексичному складі й правописі вони не мають ніяких особливостей української мови. Більше того, навіть авторство Галицько-Волинського літопису він приписував «киевским великороссиянам», оскільки вважав, що у першій половині XIII ст. серед освічених прошарків Волині, Галичини й Поділля вагому роль все ще відіграв великоруський елемент.

М. Максимович виділив такі найголовніші помилки М. Погодіна, як отожднення церковнослов'янської мови з російською й нехтування лексичною спорідненістю російської та української мов. Останній також не врахував того, що південноруські літописні пам'ятки XI–XIII ст. збереглися не в оригіналах, а в пізніших північноруських списках, укладачі яких вносили в текст елементи російської мови.

Переконливим підтвердженням українського характеру ПВЛ і Київського літопису, на думку М. Максимовича, служить властиве їм м'яке ц. Адже широке вживання м'якого ц було притаманне українській літературній мові та діалектам, у той час як у російській ц виступає тільки твердим приголосним звуком.

Дослідник також відзначив, що південноруські літописи фіксують процес пом'якшення задньоязикових, що полягав у чергуванні г, к, х із з, ц, с перед ь. На відміну від української, у російській мові така закономірна взаємозаміна вказаних приголосних не відбувається.

Загалом у своїй праці М. Максимович розглядає не стільки фонетику чи граматику давньоукраїнських літописів, скільки їх лексичні особливості, зокрема виділяє спільні східнослов'янські й питомі українські слова на позначення приміщень і їх частин, одягу, їжі, напоїв тощо. У кінцевому підсумку, спостереження над мовою південноруських писемних творів, зокрема ПВЛ, Київського й Галицько-Волинського літописів, дозволили йому віднести час формування української мови до X–XI ст.

Вивчаючи матеріали Воскресенського, Никонівського літописів і ПВЛ про час заснування Ярославом Мудрим київського Софійського собору³³, М. Максимович беззастережно віддає перевагу найдавнішій пам'ятці. Два повідомлення про закладення, які вміщені до Новгородського літопису під 1017 і 1037 рр., дослідник намагається пояснити існуванням у Києві двох храмів, названих на честь святої Софії. Як припускає М. Максимович, можливо в XVI ст. укладач Воскресенського літопису змішав інформацію ПВЛ і Новгородського літопису, внаслідок чого утворилося оповідання про закладення в 1017 р. після перемоги над печенігами міста Ярослава з Софійським собором і Золотими воротами. Із Воскресенського літопису відповідний матеріал потрапив на сторінки Никонівського, Софійського літописів та пізнього новгородського літописання.

У листі до М. Погодіна від 31.12.1867 р. М. Максимович висловив побажання видати в Києві ПВЛ за Іпатіївським списком³⁴. Михайло Олександрович був переконаний, що саме цей список стоїть ближче до Несторового оригіналу,

ніж Лаврентіївський. У листі також йдеться про львівське видання ПВЛ за Іпатіївським списком, виконане 1864 р. А. Бельовським та І. Вагилевичем. При цьому дослідник зауважує, що здійснена І. Вагилевичем «переделка всего текста Несторова на правопись Остромировского евангелия, с юсами и прочая, придает вид не свойственный для киевского летописания времён Мономаховых»³⁵. Тут же автор листа згадує про уривок ПВЛ, який 1860 р. у Києві надрукував польськими літерами Юліан Котковський.

У листі від 29.01.1868 р. до М. Погодіна М. Максимович звернув увагу на помилку, котру допустив М. Закревський у двох планах стародавнього Києва, позначивши могилу Віщого Олега окремо від гори Щекавиці. На думку М. Максимовича, в тексті ПВЛ ясно сказано про поховання князя саме на Щекавиці. Та й «Из дальнейшей Киевской летописи видно, что ту гору кияне называли и Щековицею, и Ольговою могилою, и просто Ольговою...»³⁶.

На відміну від ПВЛ, протягом 1830–1860-х рр. українські науковці лише у поодиноких випадках зверталися до тлумачення тексту Київського й Галицько-Волинського літописів.

Виконавши ряд зіставлень текстів Іпатіївського й Лаврентіївського зведень, І. Самчевський зробив висновок, що із середини XII ст. берендеї, торки, ковуї та печеніги входили до об'єднання чорних клобуків³⁷. Адже під назвою «чорні клобуки» в літописних пам'ятках фігурують то одні берендеї, то одні торки, то берендеї разом з торками, то берендеї, торки, ковуї й печеніги. З іншого боку, літописці ніде не називають берендеїв торками, а торків берендеями, що є запереченням їхньої тотожності.

У розвідці «О создании киевской церкви Святого Кирилла»³⁸ М. Максимович зіставив статті Київського літопису за 1171, 1179 і 1194 рр. із повідомленнями Лаврентіївського й Густинського літописів та київського «Синопису». В результаті дослідник дійшов висновку, що достовірну інформацію стосовно даного питання можна почерпнути саме з Київського літопису. Тому засновницею Кирилівського монастиря була Марія Мстиславна, дружина Всеволода Ольговича, дочка Мстислава Володимировича. Досить близько до істини підійшов і автор Густинського літопису, який однак допустив помилку, вважаючи, що дружина Всеволода Ольговича Марія була донькою польського короля Казимира I Відновителя. Натомість укладач одного з північно-східних зведень, на яких базується Лаврентіївський літопис, помилково приписав створення Кирилівської церкви й монастиря самому Всеволоду Ольговичу, а автор «Синопису» — Марії Казимирівні, дочці Казимира II Справедливого, дружині князя Всеволода Святославича Чермного, котрий доводився внуком Всеволоду Ольговичу. Останній ляпсус стався через неправильне тлумачення істориком XVII ст. повідомлення Київського літопису під 1179 р., де йдеться про смерть вдови Всеволода Ольговича й одруження Всеволода з Марією Казимирівною.

Розглянувши уривок Галицько-Волинського літопису, в якому під 1241 р. зображено розгром двірським Данила Галицького перемишльської «коромоли», М. Максимович стверджує, що «словутный пѣвецъ» Митуса був не світським поетом на зразок Бояна, а церковним співаком, котрий належав до півчих

перемишльського владики³⁹. Під час тлумачення відповідних літописних рядків дослідник використав вдалу кон'єктуру. Так, слова з літопису, що розшарпаного Митуса до князя «акы связаного» привели, М. Максимович пропонує читати «акы связья», тобто, «як в'язня» привели.

Найбільшу цінність серед доробку вітчизняного літописознавства 1830–1860-х рр. становлять «Лекции по русской истории» М. Костомарова, що дають огляд східнослов'янського, в тому числі й давньоукраїнського, літописання удільно-вічового укладу та за своєю природою наближаються до узагальнюючих праць, оскільки тут характеризуються історико-літературні пам'ятки не лише XI–XV, а й XVI–XVII ст., зокрема «Хроніка Биховця», Густинський, Софійський 2-й, Воскресенський літописи тощо.

У другій лекції науковець трактує східнослов'янські літописи як достовірні джерела своєї доби. З одного боку високий рівень достовірності пояснюється офіційним характером літописних творів, що склалися переважно з ініціативи князів, використовувалися ними у суспільно-політичному житті й містили на своїх сторінках юридичні документи. До того ж майже всі літописці були сучасниками або очевидцями зображуваних подій. Поряд зі світським М. Костомаров дає загальну характеристику й церковним літописам, хоча у своїх джерелознавчих нарисах у цілому недооцінює значення церковної ідеології у східнослов'янських історико-літературних творах досліджуваного періоду.

Заново перевіривши аргументи П.Казанського, він заперечив безпосередню участь Нестора у створенні ПВЛ. Фактичні розходження між ПВЛ і дійсно написаним Нестором «Чтением о житии и о погублении блаженную страстотерпицу Бориса і Глеба», на думку М. Костомарова, є настільки істотними, що не дозволяють приписувати увесь літопис перу цього печерського монаха. По-друге, наявність численних фактичних перекирочень, а також стильові відмінності у складі самого літопису свідчать, що він є поєднанням різних за походженням текстів, продуктом творчості кількох авторів. Відштовхуючись від вміщеного під 1110 р. запису в Лаврентіївському списку ПВЛ, М. Костомаров помилково вважає безпосереднім укладачем останньої ігумена київського Видубицького монастиря Сильвестра. Натомість Нестору дослідник відводить скромну роль автора одного з киево-печерських літописів, чю працю Сильвестр пізніше включив до свого зведення.

За М. Костомаровим, заголовок «Повість временних літ» зручніше прикладати не до всієї пам'ятки, а до її недатованого розширеного вступу. Розглянувши зміст, джерела та складові частини останнього, вчений аналогічним чином аналізує і структуру датованого тексту. При цьому він висловлює тверде переконання, що «прежде чем составила летопись, её части существовали отдельно, как особые очинения...»⁴⁰.

Далі М. Костомаров розглядає Київське літописне зведення XII ст., що правда, помилково датуєчи його верхню межу в Іпатіївському літописі 1202 р. Звернувши увагу на великий обсяг і складність пам'ятки, вчений зазначив, що вона не могла бути написана однією особою, оскільки охоплює значно більший за тривалість людського життя відрізок часу й несе в собі виразні риси різних

авторських стилів. Аналіз тексту дозволив М. Костомарову виділити в ньому п'ять складових частин: 1111–1140, 1140–1146, 114–1156, 1157–1174, 1175–1202 рр. При цьому вчений висловив досить імовірне припущення, що автором зробленого в 1171 р. опису перенесення тіла князя Володимира Андрійовича з Вишгорода до Києва був ігумен київського Андріївського монастиря Симеон. Важливими також виявилися думки дослідника про сліди удільних новгородських і суздальських літописів на сторінках Київського зведення. Незважаючи на недосконалість і незавершеність запропонованої М. Костомаровим моделі, його науково вартісне положення про збірну природу пам'ятки знайшло успішний розвиток у подальших студіях Київського літопису.

Потім М. Костомаров переходить до характеристики Галицько-Волинського літопису. Фрагменти втраченого початку цього твору він радить шукати у Київському зведенні та хроніці Я. Длугоша. М. Костомаров наголошує, що «Галицкая летопись занимается исключительно делами юго-западной Руси, Галича и Волыни; она совершенно отрешается от восточной Руси и вводит нас в свой особый местный мир»⁴¹. З іншого боку, західноукраїнські книжники висвітлювали історію своєї землі в тісному зв'язку з історією Угорщини та Польщі. А з цього випливає висновок, що «Червоная Русь вошла в то время в западный мир»⁴², тобто, перебувала у сфері західноєвропейської цивілізації та культури. Оскільки на сторінках твору майже не простежується зацікавлення церковними справами, то його укладачами, стверджує М. Костомаров, були світські особи, безпосередні учасники політичних подій. Дослідник також зупиняється й на особливостях стилю та оповідної манери пам'ятки. Познаюмившись зі способом викладу матеріалу, він підтримав висновок М. Карамзіна, що спочатку літопис становив цілісну літературну повість, на яку пізніше досить невдало була накладена хронологічна сітка. Важливою заслугою М. Костомарова є поділ тексту твору на дві складові частини. Перша (по 1260 р. включно) присвячена насамперед Галицькому князівству та постаті його володаря Данила Романовича. З 1261 р. починається друга частина, в якій основна увага приділяється Волинській землі та волинським князям. Згідно з М. Костомаровим, Галицько-Волинський літопис є найкращим джерелом із ранньої історії Литви, зокрема містить унікальні відомості про зникле плем'я ятвягів.

Наприкінці своїх джерелознавчих нарисів дослідник спеціально торкається питання еволюції літописного жанру. Після появи писемності у Київській Русі у формі записок і сказань почали фіксувати найважливіші історичні факти. Записками були надзвичайно стислі повідомлення, котрі практично використовувались у церковному вжитку. Натомість сказання становили собою розгорнуті оповідання з поетичним відтінком. Під впливом візантійської історіографії на другому етапі розбиті на роки й доповнені записками різні сказання об'єднувались у літописи. Третім способом передачі подій М. Костомаров вважає літописні оповідання, що виникли внаслідок злиття форми сказань і записок. Нарешті, на останньому етапі літописна література «состоит из сборников, или списков, уже прежде составленных предыдущим способом летописей, со включением разных отдельных сочинений»⁴³.

Однією з перших «ластівок» західноукраїнського літописознавства була стаття Онуфрія Лепкого «Историческое обозрение русской письменности (от введения христианства до нашествия татар)»⁴⁴. До її складу входять, зокрема, такі структурні підрозділи, як «Нестор» і «Сочинения Владимира Мономаха». Спираючись на праці О. Міллера й Ф. Міклошича, автор зосередив основну увагу на джерельній основі ПВЛ. Також він подав коротку біографію Нестора, торкнувся питань списків, редакцій і мови пам'ятки. Помітивши часте використання діалогів у тексті ПВЛ, науковець зробив занадто категоричний висновок, що за своєю природою даний літопис є більше драматичним, ніж прозовим твором. Загалом характеристика пам'ятки виконана ним без необхідного аналізу залучених джерел, занадто фрагментарно та схематично.

Певну увагу вчений приділив і вміщеному до Лаврентіївського літопису «Повчанню» Володимира Мономаха. Він розповів про причини, котрі змусили князя взятися за перо, стисло переказав зміст твору, наголосив на його значенні для відтворення життя і побуту правителів руських земель. Основним джерелом «Повчання» Володимира Мономаха О. Лепкий цілком справедливо вважає грецьку літературу аналогічного жанру, зокрема праці Василя Великого. Літописознавчу тематику статті доповнюють побіжні зауваження про розвиток літописання Переяслава, Новгород, Ростова й Суздаля в XII–XIII ст.

Розглянута студія О. Лепкого висвітлює лише окремі сторони давньоруського літописання. Їй бракує як глибинного аналізу предмета дослідження, так і серйозних узагальнень. Та незважаючи на ці суттєві недоліки, вона становить певний історіографічний інтерес. Адже в той час українське літописознавство робило тільки перші кроки по створенню узагальнюючих праць з історії літописання Київської Русі.

Як бачимо, всіма тогочасними українськими авторами ще не враховувалася складна природа історико-літературних творів XI–XIII ст., джерелами яких здебільшого були інші літописні зведення. Тому у кращому випадку, як це спостерігаємо, наприклад, у М. Костомарова, дослідницька робота зводилася до встановлення та аналізу окремих складових частин літописних пам'яток: записок, сказань, оповідань і місцевих літописів. У переважній же більшості випадків автори взагалі зосереджували свою увагу на якійсь конкретній літописній статті або певній групі порічних записів. Через це протягом 1830–1860-х рр. студії давньоукраїнських історико-літературних пам'яток зводилися здебільшого до тлумачення тексту з метою вирішення чітко окреслених етногенетичних, генеалогічних і історико-топографічних питань. Незбалансованість зовнішньої та внутрішньої критики джерел регулярно призводила до втрати її окремих підетапів. Приміром, у більшості студій не приділяється увага суспільно-політичним поглядам давньоукраїнських літописців. Через нерозв'язаність більшості завдань критики літописних джерел українські науковці в 1830–1860-х рр. ще не наважувалися приступати до оцінки їх вартості як літературних творів. Водночас ще 1856 р. М. Максимович започаткував лінгвістичне вивчення пам'яток давньоукраїнського літописання.

Недостатньо повне знайомство з усім комплексом давньоукраїнських літописних джерел і недосконалість методики дослідницької роботи спричиняли появу на сторінках наукових праць багатьох неточностей і фактичних помилок. Не слід також забувати, що в ті часи українське джерелознавство трактувалося як регіональна галузь російського, а українські джерелознавці були позбавлені багатьох організаційно-наукових і фінансових можливостей, якими вільно розпоряджалися їх російські колеги. Крім того, останні нерідко розглядали себе в ролі єдиного законного власника на давньоруську літописну спадщину. Особливо негативно такий стан речей позначився на публікації історико-літературних пам'яток XI–XIII ст. На відміну від Петербурзької археографічної комісії, котра видавала «Полное собрание русских летописей» по «высочайшему повелению», і Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, Київський тимчасовий комітет для розшуку старожитностей, Київська археографічна комісія й Одеське товариство історії та старожитностей не підготували до друку жодного літопису XI–XIII ст. Російськомовний переклад уривків ПВЛ, що 1862 р. побачив світ у додатках до «Херсонских епархиальных ведомостей»⁴⁵ через недосконалість не можна серйозно брати до уваги. Дещо кращою виглядала ситуація на західноукраїнських землях, де 1864 р. А. Бельовський разом з І. Вагилевичем здійснили наукове видання ПВЛ⁴⁶. Текст оригіналу за Іпатіївським списком з доповненнями за Лаврентіївським і варіантами за Радзивілівським, Троїцьким, Хлебниківським і Переяславським списками супроводжував паралельний переклад польською мовою. Крім тексту ПВЛ і перекладу, також був підготовлений науковий коментар до літопису і кон'єктурні правки до Іпатіївського списку. У розгорнутій передмові археографічного характеру А. Бельовський навів біографічні відомості про Нестора, дав огляд відомих йому списків і видань ПВЛ, охарактеризував склад, джерела та мову пам'ятки.

Отже, через нерозробленість дослідницької методики, категоріального апарату й відсутність фундаментальних праць студії давньоукраїнського літописання XI–XIII ст. у 1830–1860-х рр. ще перебували на стадії формування. У розглянутих розвідках були зроблені лише перші кроки з вивчення ПВЛ. Ще менше досягнень виявилось у сфері дослідження київського та галицько-волинського літописання. Але незважаючи на це, все ж таки слід віддати належне вітчизняним науковцям за вагомий внесок у нарощування фактичного матеріалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Див.: *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К.: Вид-во Київського університету, 1959. — С. 208–210; *Марков П.Г.* М.О. Максимович — видатний історик XIX ст. — К.: Вид-во Київського університету, 1973. — С. 82–84; *Корпанюк М.П.* Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович — дослідник давньоукраїнської літератури). — Черкаси: «Брама», 2004. — С. 52–57;

Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. — К.: «Наукова думка», 2005. — С. 85, 87–88, 135–136, 143, 151–152, 289–290, 348.

² Чижевський Д. Історія української літератури. — Нью-Йорк: Видано УВАН у США і НТШ в Америці, 1956. — С. 384.

³ Козак С. Український преромантизм (Джерела, зумовлення, контексти, витоки). — Варшава: Wydawca: Katedra Filologii Ukrainskiej Uniwersytetu Warszawskiego, 2003. — С. 225–226.

⁴ См.: Бодянский О.М. О мнениях касательно происхождения Руси // Сын отечества и северный архив. — Санкт-Петербург, 1835. — Т. LI. — № 36. — С. 61–86; № 38. — С. 117–149; № 39. — С. 173–199.

⁵ Там же. — № 36. — С. 74–75.

⁶ См.: Там же. — С. 81–85; № 38. — С. 117–130.

⁷ Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // Киевская старина. — 1903. — № 1. — С. 48.

⁸ Повість врем'яних літ. — К.: «Радянський письменник», 1990. — С. 28.

⁹ Там само.

¹⁰ Повесть временных лет / Подгот. текста Д.С. Лихачёва, перевод Д.С. Лихачёва и Б.А. Романова. Под ред. члена-корреспондента АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. — Москва; Ленинград.: Изд-во АН СССР, 1950. — Т. 1. — С. 18.

¹¹ Максимович М.А. Откуда идет Русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 34.

¹² Там же. — С. 57.

¹³ Брайчевський М.Ю. Походження Русі // Брайчевський М.Ю. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика / Редактор Любомир Винар. — К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999. — С. 334.

¹⁴ Максимович М.А. Откуда идет Русская земля ... — Т. 1. — С. 50.

¹⁵ Там же. — С. 24–25.

¹⁶ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — Москва: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 216.

¹⁷ Максимович М.А. О происхождении варяго-русов (Письмо М.П. Погодину) // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1. — С. 95.

¹⁸ Там же. — С. 102.

¹⁹ Там же.

²⁰ Костомаров Н.И. Начало Руси // Современник. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. 79. — С. 7.

²¹ Повість врем'яних літ. — К.: «Радянський письменник», 1990. — С. 8.

²² Костомаров Н.И. Начало Руси // Современник. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. 79. — С. 8.

²³ Там же. — С. 14.

²⁴ Повість врем'яних літ. — С. 28.

²⁵ Там само. — С. 8.

²⁶ Костомаров Н.И. Заметка на возражения о происхождении Руси // Современник. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. 80. — С. 413.

²⁷ Там же. — С. 415.

²⁸ Повість врем'яних літ. — С. 28.

²⁹ Костомаров Н.И. Последнее слово г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей // Современник. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. 81. — С. 76.

³⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 1. — С. 607.

³¹ Максимович М.А. История древней русской словесности. Книга первая. — К.: В университетской типографии, 1839. — С. 157.

³² См.: Максимович М.А. Филологические письма к М.П. Погодину // Русская беседа. — 1856. — Т. 3. — Кн. 3. — С. 78–139.

³³ См.: Максимович М.А. О времени основания Киево-Софийского собора // Максимович М.А. Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 132–140.

³⁴ См.: Максимович М.А. Об издании Несторовой летописи и о городе Устье (На прощанье с 1867 годом. Письмо к М.П. Погодину) // Там же. — С. 353–355.

³⁵ Там же. — С. 354.

³⁶ Максимович М.А. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. — Санкт-Петербург: Типография А. Граншеля, 1871. — С. 23.

³⁷ См.: Самчевский И. Торки, берендеи и чёрные клобуки // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Николаем Калачовым. — Москва, 1855. — Кн. 2. — Половина 1. — С. 83–106.

³⁸ См.: Максимович М.А. О создании киевской церкви Святого Кирилла // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 2. — С. 161–171.

³⁹ См.: Максимович М.А. Заметка о словутном певце Митусе // Там же. — Т. 1. — С. 129–130.

⁴⁰ Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. — Санкт-Петербург, 1861. — С. 34.

⁴¹ Там же. — С. 47.

⁴² Там же. — С. 48.

⁴³ Там же. — С. 100.

⁴⁴ См.: Лепкий О. Историческое обозрение русской письменности (от введения христианства до нашествия татар) // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русскою матицею. — Львов, 1869. — Вып. 3–4. — С. 179–213.

⁴⁵ См.: Рассказы преподобного Нестора-летописца // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. — 1862. — № 13. — С. 209–221; № 14. — С. 253–264; № 18. — С. 57–67; № 19. — С. 129–142; № 22. — С. 289–301.

⁴⁶ Див.: Bielowski A., [Wagiliewicz J.] Latopis Nestora // Monumenta Poloniae historica. — Lwow, 1864. — Т. 1. — S. 521–886.

Стаття надійшла до редколегії 05.08.2012.